

BEATA SKRZYDLEWSKA

OCHRONA ZABYTKÓW SZTUKI NA PODSTAWIE DOKUMENTÓW KOŚCIELNYCH

Niniejsze wystąpienie stawia sobie za zadanie przypomnienie przepisów prawnych, wydanych przez najwyższe instancje kościelne, przepisów, które wytyczają drogę muzealnictwu kościelnemu. Istotne wydaje się również ukazanie, zachodzących przecież etapami rozwiązań, których ciągle jeszcze nie uznajemy za ostateczne. Pomijam tutaj szereg listów, dywagacji na łamach czasopism diecezjalnych, czy przemówień, nawet najwyższych dostojników Kościoła, które nie mają mocy prawnej, a w których poruszana jest sprawa ochrony dzieł sztuki¹.

Zabezpieczenie materialnych dokumentów naszej kultury, przed dewastacją i stworzenie im dobrych warunków zachowania w stanie jak najlepszym, zmuszało władze kościelne do postawienia pytania, w jaki sposób zorganizować ich ochronę? Skonkretyzowanie tych działań dla Kościoła było szczególnie trudne, gdyż większość z dzieł pozostających w jego rękach zachowało wartość użytkową, jak choćby same świątynie będące od wieków miejscem sprawowania kultu, miejscem, przez które przewijały się i przewijają się nadal całe pokolenia wiernych. Zaistniała więc konieczność adaptacji ich do nowych warunków, ale adaptacji takiej, która przystosowując obiekt do wymogów współczesnych, pozwoliła zachować jego niepowtarzalne cechy, tak by nadal były czytelnym dokumentem przeszłości i wartości artystycznych².

Samo krystalizowanie się procesu ochrony zabytków miało charakter złożony, na obecną kształt ustaw miały wpływ lata poszukiwań jak najlepszego rozwiązania³.

¹ G. Kowalski, *Zasady konserwacji kościołów*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, 10 (1911) s. 310-312; Orędzie Ojca świętego Jana XXIII z 26.X.1961 r., *O podstawowych charakterystycznych celach sztuki sakralnej*, cyt. za „Miesięcznik Diecezjalny Gdański”, 7-8 (1962) s. 238-242.

² J. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 1995, s. 158-170.

³ Tenże, *Problematyka sztuki w postanowieniach soborów*, „Znak”, 126 (1964) s. 1460-1482; tenże, *Ochrona zabytków*.

U początków Kościoła ratowano zabytki w sposób niezamierzony, adaptując je do nowych potrzeb⁴. Z czasem, gdy chrześcijaństwo stało się powszechne, a na potrzeby kultu wzniesiono cały szereg nowych budynków, wprowadzono do powszechnego użytku przedmioty, mające rangę dzieł sztuki, pojawił się problem konserwacji zabytków kościelnych.

Pierwsze ustawy o ochronie zabytków promulgowali papieże epoki nowożytnej. Zabraniali oni niszczyć budowli, chroniąc w ten sposób przed wykorzystaniem ich części na materiały budowlane, czy na ozdoby do nowopowstałych kościołów; ustawy te miały na celu nie tylko ochronę bazylik i kościołów, lecz także „budowli antycznych, a nawet ich ruin”. Doceniano więc ich walory artystyczne, a także miano świadomość, że są one materialnym dokumentem minionych epok. Zwrócił na ten problem uwagę papież Pius II (1458-1464) w swym rozporządzeniu z 26 kwietnia 1462 r., dodając do istniejących w statucie miasta kar, karę ekskomuniki, w razie niedostosowania się do powyższych wskazówek. Miejscowi konserwatorzy zabytków zostali zobowiązani do inspekcji, otrzymując prawo aresztowania osób nie przestrzegających wydanego prawa⁵. Ustawa ta pociągnęła za sobą lawinę innych rozporządzeń, jak Sykstusa IV (1471-1484), czy Juliusza II (1503-1513), którzy zdecydowanie zabraniali wyburzania dawnych budowli kościelnych. Papież Leon X (1513-1521) w swej ustawie sugeruje odbudowę nie tylko pojedynczych zabytków, lecz nawet całego starożytnego Rzymu⁶.

Papież Paweł III (1534-1549) powołał komisarza do spraw sztuki starożytnej, wyposażając go we władzę nakładania ekskomuniki i kar pieniężnych, przeznaczając zdobyte w ten sposób pieniądze na odbudowę zabytków⁷.

Szczególnej wagi dla ochrony dziedzictwa kultury okazały się postanowienia Soboru Trydenckiego, zwłaszcza dekret z ostatniej sesji (1563), który ocalił dzieła sztuki dawnej przed obrazoburczymi tendencjami reformatorów⁸.

W Polsce oficjalnie zaakceptowano ochronę zabytków na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w 1577 r. Przełomowym rokiem dla ustawodawstwa kościelnego jest 1621 r. Wówczas to na synodzie krakowskim biskupa Marcina Szyszkowskiego zajęto się szczegółowej sprawami sztuki. Wtedy to ukazała się pierwsza na ziemiach polskich ustawa o ochronie zabytków, w której czytamy: „Jeśli są jakieś obrazy zniszczone, uszkodzone, zjedzone przez starość, pokryte

⁴ Np. w 609 r. Panteon został dedykowany Matce Bożej, Królowej Męczenników, zob. Pasierb, *Ochrona zabytków*, s. 17.

⁵ Pius II, *Zarządzenie z dnia 26 kwietnia 1462 roku*, zob. Pasierb, *Ochrona zabytków*, s. 18.

⁶ Pasierb, *Ochrona zabytków*, s. 18-20.

⁷ Paweł III, *Breve apostolskie z dnia 28 listopada 1534 roku*, zob. Pasierb, *Ochrona zabytków*, s. 18.

⁸ Pasierb, *Ochrona zabytków*, s. 20.

brudem czy pleśnią, winni zatroszczyć się o ich odświeżenie i naprawienie, odnowienie kolorów i przywrócenie do pierwotnego stanu i świetności, obrazy [...] mają być powieszane w odpowiednich miejscach, np. nie mogą być zawieszane pod oknami, by nie niszczały wilgotniejąc od deszczów, nie wolno ich przybijać gwoździami”⁹.

Opiekę nad wszystkimi zabytkami, zakazując jednocześnie wywozu dzieł sztuki kościelnej z terenu Państwa Kościelnego, roztoczyły *Lex Pacca*, wydane 7 kwietnia 1820 r.

Dla samego już muzealnictwa kościelnego istotny jest 1852 r., kiedy powołano Komisję Archeologii Chrześcijańskiej, mającą patronować badaniom naukowym. Podano również projekt powiększania zbiorów, dla których przechowania i wyeksponowania zarazem, tworzono by muzea.

Ojciec św. Pius IX (1846-1878) w swej konstytucji *Apostolicae Sedis*, z dnia 12 października 1869 r. zaznaczył bardzo mocno, iż *podlegają ekskomunice nie tylko ci wszyscy, którzy stali się winnymi alienacji nieruchomości kościelnych, ale i ci wszyscy, którzy bez wiedzy i pozwolenia biskupa sprzedają, zamieniają na inne, lub darowują cenne nieruchomości, jak to: stare księgi i manuskrypty, aparaty i utensylia i inne przedmioty będące w posiadaniu powierzonego ich pieczy kościoła*¹⁰.

Z tymi ustawami wkroczyło muzealnictwo kościelne w wiek XX. Już na początku nowego wieku Pius X (1903-1914), wydał zarządzenie powołania w poszczególnych diecezjach Komisji do Spraw Ochrony Sztuki Kościelnej, uzasadniając to w sposób następujący: *Naglęca konieczność zabezpieczenia i ustalenia ochrony zbiorów skłoniła Ojca świętego do wezwania biskupów włoskich, aby tej doniośłej sprawie poświęcili baczną uwagę i okazali szczególną troskę, [...] te podstawowe wytyczne dla coraz lepszego i doskonalszego pełnienia zaszczytnego obowiązku duchowieństwa, jakim jest piecza nad skarbami historii i sztuki*¹¹. W 1907 r. papież wprowadził do programu studiów teologicznych wykłady archeologii chrześcijańskiej i historii sztuki.

Coraz wyraźniej pojawiają się dyspozycje o umieszczaniu wycofanych z kultu przedmiotów w lamusach, a jeszcze lepiej w muzeach przykościelnych. Tej kwestii nie pomija się nawet na synodach diecezjalnych, i tak na przykład w aktach synodu diecezjalnego w Przemyślu w 1908 r., poświęcono temu zagadnieniu cały rozdział. Zwrócono uwagę, na to, co i dzisiaj jest szczególnie istotne, na sprawę dokumentacji, rozporządzono by: *przy każdej większej restauracji starego, czy też przy budowie nowego kościoła, badać dokładnie przedłożone do oceny plany i szkice [...], natomiast wszyscy rządcy*

⁹ Ustawa o ochronie zabytków z 1621 r., zob. P a s i e r b, *Ochrona zabytków*, s. 20-21.

¹⁰ P a s i e r b, *Ochrona zabytków*, s. 20-22.

¹¹ *Okólnik Sekretariatu Stanu z dnia 10 grudnia 1907 roku.*

kościotów mają ścisły obowiązek kopie planów i szkiców złożyć w muzeum diecezjalnym¹².

W 1918 r. nadano moc obowiązującą, ułożonemu za pontyfikatu papieża Benedykta XV (1914-1922), *Kodeksowi Prawa Kanonicznego*; od tego momentu wszystkie oficjalne zarządzenia musiały mieć na względzie przepisy *Kodeksu*.

Koncentrując się na istotnych dla Kościoła problemach, normujący przepisy, za równoprawne z innymi, uznali zagadnienie ochrony dóbr kościelnych. Definitywnego rozstrzygnięcia wymagała od dawna już sprawa inwentaryzacji obiektów. Usankcjonowano przepisami (kanon 1497, § 2 i 1522) i tę kwestię, zobowiązując osoby kompetentne do sporządzania rejestru zabytków, zawsze w dwóch egzemplarzach, tak, by jeden z nich mógł być przekazany do Kurii Biskupiej. Zaś obowiązek strzeżenia tych dóbr przed kradzieżą lub zniszczeniem regulował kanon 1533¹³.

Papież Pius XI (1922-1939), wydanymi za swojego pontyfikatu przepisami, dokonał wielkiego kroku naprzód w zakresie ochrony zabytków. W 1923 r. wydano szczegółową instrukcję o opiece nad zbiorami archiwalnymi, bibliotecznymi i muzealnymi. Już w rok później, Pius XI założył Papieską Komisję Centralną do Spraw Sztuki Kościelnej, w związku z tym *Rozporządzenie Ojca św. w sprawie sztuki świętej* rozesłano do wszystkich diecezji, m.in. do diecezji polskich. Preambułę *Rozporządzenia* stanowiło Pismo Sekretariatu Stanu do Biskupów Włoskich, w którym wyjaśniono okoliczności wydania aktu i powołania Komisji, podając jej ostateczny kształt i określając cele jakim powinna służyć.

Komisja ta dała początek innym komisjom, powoływanym w poszczególnych diecezjach. W zakres ich działalności wchodziło:

- a) ułożenie inwentarza dzieł sztuki,
- b) zakładanie i urządzanie muzeów diecezjalnych,
- c) zatwierdzanie planów nowych budynków, ale i restauracja starych.

Dołączono do tego wskazówki praktyczne, przypominając o tym, że działalność każdej Komisji ma na celu: opiekę i konserwowanie należących do dobytku Kościoła dzieł i przedmiotów sztuki starożytnej. By opieka była należyta, zalecono sporządzenie inwentarza, podając wzór, według którego miało sporządzić fachowo opracowany rejestr¹⁴.

¹² *Akta i Statuta Kongregacji Synodalnej czyli Synodu Diecezjalnego dwudziestego odbytego w Przemyślu pod przewodnictwem Józefa Pelczara, biskupa przemyskiego, titulus IV: De cultu divino*, § 277.

¹³ *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984; zob. E. Przekop, *Kościelna ochrona zabytków i dóbr kultury według Kodeksu Prawa Kanonicznego papieża Jana Pawła II*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej cyt. ABMK), 54 (1987) s. 30-40.

¹⁴ *Rozporządzenie Ojca św. w sprawie sztuki świętej*, Watykan 1924.

Zawierając konkordaty ze Stolicą Apostolską rządy zainteresowanych państw musiały mieć na względzie *Rozporządzenie* papieskie. W artykule 14 konkordatu, zawartego pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, postanowiono: *Biskup zamianuje w każdej diecezji w porozumieniu z kompetentnym ministrem komisję, celem obrony zabytków sztuki, starożytności i dokumentów w kościołach i archiwach kościelnych i będzie czuwał, by budowa i restauracja kościołów odbywała się zgodnie z technicznymi i artystycznymi przepisami ustaw*¹⁵.

Od tego momentu zaczyna się żywsze zainteresowanie sprawami dóbr kultury, na synodach prowincjonalnych. Synod odbyty w Wilnie w 1931 r., w ustawach o szczególnej i dzisiaj randze, przestrzega przed wymianą starych dzieł sztuki na nowe, zaleca przede wszystkim usuwanie przyczyn wywołujących zgubne skutki, jeśli jednak uległy zniszczeniu zaleca się ich konserwację, przeprowadzoną oczywiście przez wykwalifikowane osoby¹⁶.

Na Synodzie Plenarnym odbytym w Częstochowie w 1936 r., zadecydowano, iż *odnawianie, przerabianie i usuwanie przedmiotów, należących do wewnętrznego urzędnictwa kościoła lub kaplicy, a mających wartość historyczną lub artystyczną, jak ołtarze i obrazy zabytkowe, figury, pomniki, ambony itp. uzależnia się od pozwolenia biskupa*¹⁷.

Po II wojnie światowej problematyka ochrony dzieł sztuki stała się szczególnie aktualna. W 1961 r. Konferencja Episkopatu Polski powołała Ogólnopolską Konferencję do Spraw Sztuki Sakralnej, w skład której weszli najwybitniejsi specjaliści z zakresu zabytkoznawstwa.

Szczególnego postępu dokonał Sobór Watykański II, w *Konstytucji o liturgii świętej* zarządzając: *Niech ordynariusze troskliwie czuwają, aby nie przechodziły w ręce obce ani nie niszczały sprzęty kościelne lub cenne przedmioty, które są ozdobą domu Bożego [...] w każdej diecezji należy ustanowić Komisję Sztuki Kościelnej, której opinii należy zasięgnąć przy ocenianiu dzieł sztuki*¹⁸.

W uchwalonej 16 kwietnia 1966 r. na Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, w *Instrukcji Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej* przypominano: *Rządcom kościołów [...] że nie są oni*

¹⁵ *Primum Concilium Plenarium Reipublicae Poloniae. Pierwszy Synod Plenarny w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1936, s. 53-57.

¹⁶ Pasierb, *Ochrona zabytków*, s. 23.

¹⁷ *O majątkowych sprawach kościelnych*, w: *Uchwały Pierwszego Polskiego Synodu Plenarnego odbytego w Częstochowie roku Pańskiego 1936, pod przewodnictwem Franciszka kard. Marmagiego legata apostolskiego Piusa XI papieża*, rozdz. 14, uchwała 138-139, 142-143.

¹⁸ *Konstytucja o liturgii świętej*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1968, s. 67-69.

właścicielami, lecz tylko stróżami i opiekunami dzieł sztuki sakralnej znajdujących się w obiektach powierzonych ich pieczy. Dlatego w żadnym wypadku nie wolno im najmniejszych nawet dzieł sztuki (jak np. zniszczone obrazy, figury, tzw. świątki, lichtarze, stare księgi, zegary) przenosić do innych kościołów, zabierać ze sobą na inną placówkę, sprzedawać lub darowywać. Dzieła takie należy zabezpieczyć przed kradzieżą i zniszczeniem, trzeba przechowywać je w odpowiednim pomieszczeniu lub też przekazać muzeum diecezjalnemu¹⁹ (pkt. 4).

Po Soborze Watykańskim II, poważnym zagadnieniem, wymagającym rozstrzygnięcia, stała się adaptacja świątyń do potrzeb nowej liturgii. Wydana 15 sierpnia 1967 r. *Instrukcja o kulcie misterium Eucharystycznego*, zwraca uwagę na rozropne usuwanie z użytku zabytków²⁰.

Badania w dziedzinie zabytkoznawstwa prowadzone są przez Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych. Na łamach czasopisma zamieszczono *Projekt statutu i regulamin muzeum diecezjalnego*, autorstwa księdza Władysława Smoleń²¹. Projekt ten dostosowany został do warunków pracy Muzeum Diecezji Tarnowskiej i stanowi wzór, który można wykorzystać na potrzeby innych muzeów, uwzględniając jednak ich specyfikę.

Konferencja Episkopatu Polski, idąc po linii zarządzeń Stolicy Apostolskiej zawartych w instrukcji *Litterae circulares* (11 kwietnia 1971) ustaliła *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej*, obowiązujące od dnia 1 kwietnia 1973 roku²². Przy ustalaniu 48 paragrafów uwzględniono przepisy *Prawa Kanonicznego*. W § 6 przypominano, że *Rządcy parafii i kościołów przeprowadzą inwentaryzację przedmiotów kultu i zabytków oraz wyposażenia wnętrza kościołów i kaplic, obiektów kultu wszystkich pomieszczeń sakralnych oraz kapliczek terenu parafii. Spis taki winien zawierać opis obiektów i ich fotografie*.

Nadal aktualne było wówczas zagadnienie nowej liturgii i związane z nią problemy. Stąd w § 13 czytamy: *W związku z odnową liturgiczną ze względu na specyficzne warunki kultu religijnego w Polsce postanawia się: a) Celem dostosowania wnętrza zabytkowego do nowej liturgii, nie można przyjmować jednej reguły dla różnych wnętrz. Każde musi być rozpatrywane i rozwiązywane indywidualnie. Każde wnętrze zabytkowe ma własne, niepowtarzalne cechy charakterystyczne, które powinny być zachowane*.

¹⁹ Pasiерб, *Ochrona zabytków*, s. 27.

²⁰ Tamże s. 26.

²¹ W. Smoleń, *Projekt statutu i regulamin muzeum diecezjalnego*, ABMK, 2 (1960) s. 227-236.

²² *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej* wydane przez Konferencję Episkopatu Polski w Warszawie dnia 25 stycznia 1973 r., „Currenda”, 124 (1974) nr 9-10, s. 205-211.

Paragraf 15 dotyczył innego problemu: ze względu na rozwijający się ruch turystyczny należy: *obiekty ruchome tak umieścić i zabezpieczyć, by uchronić je przed kradzieżami, we wnętrzu kościoła organizować dyskretny nadzór.* Paragraf 16 głosił: *Obiekty wycofane z bezpośredniego kultu lub dekoracji wnętrza kościelnego, należy umieścić w osobnych i zabezpieczonych pomieszczeniach, jako zaczątek kolekcji parafialnej lub klasztornej, albo oddać do Muzeum Diecezjalnego.*

Na Konferencji Episkopatu Polski dnia 18 listopada 1976 r. uchwalono *Statut Muzeum Diecezjalnego*²³. Dużą pomocą przy jego formułowaniu okazał się zapewne *Projekt statutu i regulamin Muzeum Diecezjalnego* autorstwa ks. prof. Władysława Smolenia. Oba dokumenty, zarówno *Projekt*, jak i już sam *Statut*, miały być wzorem, ale wykorzystywanym na miarę potrzeb, z uwzględnieniem odrębnego charakteru konkretnych placówek muzealnych. Racją powstania *Statutu* była chęć niesienia pomocy innym muzeom, a tym samym chęć skonkretyzowania pewnych reguł, dzięki którym muzea mogły figurować jako instytucje prawne. Dowiadujemy się więc, że: podstawę prawną istnienia Muzeum Diecezjalnego stanowią: *Kodeks Prawa Kanonicznego, Konstytucja o Świętej Liturgii Soboru Watykańskiego II, Okólnik Kongregacji do Spraw Duchowieństwa: W trosce o zachowanie artystycznego i historycznego dziedzictwa Kościoła z dnia 11 kwietnia 1971 r., oraz Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej, uchwalone przez Konferencję Episkopatu Polski dnia 25 stycznia 1973 r.*

Położono akcent na specyficzny charakter obiektów i w związku z tym zaznaczono, iż *dzieła sztuki zasadniczo powinny pozostać w aktualnym kulcie w kościołach i kaplicach [...] jeśli jednak nie mogą już spełniać tego zadania [...] należy je przekazać do Muzeum Diecezjalnego*²⁴ (punkt 6, s. 169-170, „*Currenda* 127 (1977) nr 5-8, s. 169-171). W związku z tym zasugerowano w 1 punkcie *Statutu*, *aby każda diecezja posiadała, ile możliwości, własne Muzeum Diecezjalne.*

Nad prawidłowym przebiegiem i całością czuwa Rada Muzealna, powołana przez ordynariusza diecezji, na wniosek dyrektora muzeum. Do jej zadań należy:

- a) Ocena ogólnej działalności Muzeum Diecezjalnego.
- b) Składanie wniosków dotyczących usprawnienia i jego działalności.
- c) Omawianie metody gromadzenia zbiorów i przedmiotów sztuki.
- d) Rozwijanie działalności oświatowej Muzeum i wydawanie publikacji naukowych.

²³ *Statut Muzeum Diecezjalnego uchwalony przez Konferencję Episkopatu Polski dnia 18. XI. 1976 r., „Currenda”, 127 (1977) nr 5-8, s. 169-170.*

²⁴ Tamże.

Prace nad doskonaleniem ochrony dóbr kultury trwają nieprzerwanie. W ostatnich latach na podstawie konstytucji apostolskiej *Pastor bonus*, powołano 1 marca 1989 r. Papieską Komisję ds. Zachowania Dziedzictwa Artystycznego i Historycznego Kościoła²⁵.

Lektura dokumentów Kościoła odnoszących się do sprawy ochrony dóbr kultury, nasuwa pewne refleksje: Kościół od początku swej działalności pełnił nie tylko rolę przewodnika duchowego, ale i wspierał środki umożliwiające ten rozwój. Zainteresowanie Kościoła sztuką nie koncentrowało się tylko na jednej jej dziedzinie, tak szerokie zainteresowania wyrastały z dbałości o wszechstronny rozwój kultury, a tym samym o postępowanie w doskonaleniu się człowieka.

Promulgujący ustawy dotyczące ochrony zabytków, poszukiwali jak najlepszych rozwiązań. Większość z aktów prawnych wydanych przed laty zachowuje swą aktualność do dnia dzisiejszego, bowiem wypływa z rzetelnej znajomości potrzeb w dziedzinie ochrony dóbr kultury. Można wyrazić nadzieję, że zawarta w dokumentach Kościoła idea ochrony zabytków sztuki zostanie wprowadzona w życie i doczeka się gruntownego opracowania.

²⁵ Jan Paweł II, Konstytucja apostolska *Pastor bonus*, 28 VI 1988; zob. R. Knapieński, *Ewangelizacyjna rola sztuki kościelnej w świetle instrukcji Papieskiej Komisji ds. Zachowania Dziedzictwa Artystycznego i Historycznego Kościoła z dnia 15 października 1992 r.*, ABMK, 63 (1994) s. 109-116.